

Komlós Aladárnak a líra vonulatát elemző portréi és Kovács Kálmánnak nagy körültekintéssel, elfogultságok nélkül, de kissé terjengősen megírt Mikszáth-fejezete (az egyetlen eset, ahol hibáztatható a terjedelmi arány: Mikszáthra hatvan lap jutott, Jókaira harminché!) a kötet második felének legkiegyensúlyozottabb, de kevésbé felfedező erejű tanulmányai. A társadalmi élmény, egyéni alkat, mondanivaló és költői stílus egységben való tárgyalása Komlós színes esszéiben valósul meg a legegyszerűsebben, elegáns könnyedséggel, a súlyos kérdéseknek (pl. Vajda filozófiai lírájának) is biztos kezű, nem egyszer bravúros megoldásával.

A kötet, e részében a feltárás és az első beható értékelés izgalmas újszerűségét leginkább azok a tanulmányok éreztetik, melyekben végre (Ferenczi Zoltánnak 1913-as kezdeménye után tulajdonképpen először!) a századvégi realista próza is elnyeri helyét irodalmunk történeti rendszerezésében. Diószegi András sokoldalúan kidolgozott írásai együttevén a századvég elbeszélő prózájának külön monografikus feldolgozását nyújtják, s ugyan ez az egységesítő tendencia, a stílus személyesebb veretével, vonul végig Németh G. Béla kritikátörténeti fejezetein is, melyekkel a hatalmas kötet (kitekintést is adván, alapozást is a következőhöz) lezárul.

Németh G. Bélának a kötet második felében meg-megmutatókozó szerkesztői munkája főleg a bevezetőben öltött testet. Ezek közül is kiemelkedik a kiegyezés utáni évtized eszméiről, irodalmi irányzatairól és irodalmi életéről írt két nagy fejezete és az utolsó századnegyed irodalmi életét tárgyaló terjedelmes tanulmánya, melyben a koreszmék, osztályok, rétegek és csoportosulások gazdag összképét a környezetfestés és egyéni jellemzés mélyebb színei árnyalják, erős kontúrok, kontrasztos kiemelések teszik plasztikussá, a kor élményét szuggerálva a részletekkel. Kevés oly remekbeszabott — tömör, indulatban fogant, ítélkező — kisportré akad az egész kötetben, mint amilyet pl. Kecskeméthy Aurélról vagy Ábrányi Kornélról (567, 571.) olvashatunk. Az eltérő környezetek összehasonlítása kitűnően vezet be Toldy István most feltáruló s értékelt világába (483—4.). Németh G. Bélától — aki a kötet legszebb nyelvestétikai elemzését

írta meg Arany László-fejezetében (461—2.) és élesen tud jellemezni a tárgyilagos közléssel is („Elméleti tétele sok van, gondolata kevés” — írja frappánsan Beöthyről, 932.) — várhattuk volna a korszak irodalmi nyelvének vitákban és életművek hatására kiejülő, mindmáig ható köznyelviségének összefoglaló méltatását is, enélkül a XIX. századi magyar irodalom történetének és klasszikus teljesítményének bemutatása nem teljes. Kár, hogy Németh G. Béla írásából, utalásából (pl. Arany László értekezése stílusáról szólva, 467.) csak töredékes képet kapunk a korszak irodalmi nyelvéről.

Szóvá lehetne tenni kisebb hiányokat vagy tévedéseket (pl. Ipolyi Arnold műve jelentőségének, a körítő folyót vitának pontosabb megítélését, Bőhm Károly hovatarozásának és súlyának megállapítását, Rákosi Viktor igazabb és teljesebb jellemzését kérve), ilyesmi azonban semmit sem változtat a kötetről kialakított kedvező ítéleten.

Hogy 1849-et aligha lehet fő korszakhatárnak tekinteni, hogy a feldolgozásnak a tárgyból adódó kohéziója talán még erősebb lett volna, ha — a nemzeti-polgárosult irodalom kibontakozását és differenciálódását tartva meg a középpontban — a mű az 1830-as évektől, a romantika megszerveződésétől s átalakulásától kezdve ölelte volna fel a romantika egész fejlődéstörténetét az 1870-es években bekövetkező elmúlásáig, arra a kötetből magából is (mint utaltunk rá) lehet érvet meríteni. Egy oly periodizáció, mely az 1740-es, 1750-es évektől kb. 1830-ig tartó felvilágosodás és klasszicizmus, majd az 1810-es évek végén megjelenő, de inkább csak 1830-tól kibontakozó romantika stílustörténeti korszakaiban fogná át az idetartozó irodalmi jelenségeket, nincs ellentétben a szigorú gazdaság- és társadalomtörténeti bázisú művelődés- és eszmélettörténeti koncepcióval. Ez a megjegyzés azonban nem lehet kritikája a IV. kötetnek, amelyet vállalt határai, felőlet tartalma és rendje szerint kellett megítélnünk — s örömmel fogadnunk, mint az irodalomtörténeti szintézis egyik legjobban szerkesztett, legmélyültebben s legegyszerűsebben kidolgozott, közgondolkodásunkat az irodalmi tudat révén hosszú ideig formálni, korszerűsíteni hivatott kötetét.

Szaunder József

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

1—2. köt. Szerk.: Molnár Erik (főszerkesztő), Pamlényi Ervin és Székely György. Írták: Berend T. Iván, Hanák Péter, Lackó Miklós, Ránki György, Siklós András, Szabad György, Székely György, Varga János, R. Várkonyi Ágnes és Vörös Antal. Az időrendi táblát összeállította: Gunst Péter. Bp. 1964. Gondolat K. 626; 654.

Ha valaki a népszerűsítő céllal készült új magyar történetet akárcsak felületesen is összehasonlítja 1951-ben megjelent szerény

elődjével, *A magyar nép története* c. kiadvánnyal, az őszinte öröm érzésével szemlélheti, milyen óriásiit fejlődött az utóbbi 15 esztendő

alatt a magyar marxista történettudomány, és a jóleső meglepedés töltheti el ha megdöbben, hogy a két impozáns kötet az érdeklődő közönség számára készült, melyből a kiadó valószínűleg nem túlzó kalkulációja szerint viszonylag rövid idő alatt 28 000 példánynak kell elfogynia. A *magyar nép története* annak idején középiskolai tankönyvek egybenyomtatásából állt elő. A mai olvasó a lényeg világos, közérthető megfogalmazása helyett olykor felületes, primitív sémákba ütközik benne, s az egykori szerzőkről az úttörőknek kijáró tisztelet lerovása után meg kell állapítania, hogy nemcsak az elmúlt történeti korszak uralkodó szempontjai szerint felgyűjtött, átörökölt, és megfelelően még át nem dolgozott adatok ellenállása hátráltatta őket munkájukban, hanem a személyi kultusz ékeiben szélteiben elterjedt dogmák is, amelyek néhol megnehezítették, egy-két esetben egyenesen meggátolták a marxista szempontok következetes alkalmazását.

Magyarország új története egyedül a népszerűsítő funkció tekintetében utóda az 1951-es kiadványnak. A tudományos alapok szempontjából — legalábbis az 1848–49-ig terjedő feudális korszakban — az ugyancsak *Magyarország története* címmel kiadott egyetemi tankönyv eddigi három kötete az előzmény, amelynek szerzői hosszú előkészítés után, éveken át tartó viták során, a források viszonylag bő felvonultatásával, a régi és újabb kutatások eredményeinek gondos mérlegelésével írták meg műveiket. Az először 1957-ben megjelent munka az oktatásban és azon kívül csaknem tíz éven át a mértékadó magyar történeti szintézisnek számított, s ma már kétségtelen, hogy a téma minden további tudományos vagy ismeretterjesztő feldolgozásához az egyetemi tankönyv írói vetették meg az alapot. A koncepció persze nem bizonyult hibátlanak, de éppen az ő összefoglalásuk nyomán indultak meg történet-körökben termékeny viták egyebek között a rendiségről, az abszolutizmusról, az eredeti főkefelhalmozás és a második jobbágyviszonyok kérdéseiről, valamint a nemzet, haza, hazafiság, a nemzeti ideológia és a nacionalizmus problémáiról, amelyekbe a szakközlönyvön kívül a széles olvasóközönséghez eljutó irodalmi folyóiratok is bekapcsolódtak.

Az eszmék tisztulását elősegítő vitáknak és az utóbbi évek anyagfeltáró munkájának eredménye, hogy Magyarország új története nem egyszerűen népszerű formában repetálja az egyetemi tankönyvet, hanem egész sor történeti folyamat megítélésében helvesebb szempontokat érvényesít, elkerüli a polémikák során kimutatott korábbi hibákat, s emiatt határozottan megállapíthatjuk, hogy a maga egészében sikeres munka, új állomás a magyar marxista historiográfiában. Az előrehaladás

irányába lendítő elveket Molnár Erik, a főszerkesztő rövid, tömör előszava tartalmazza: a szerzők Magyarország történetét az egyetemes történet kereteiben igyekeztek ábrázolni; objektív kritériumok alkalmazásával túl akartak emelkedni a magyar történetírást provinciálisá tevő, nemzetközi szinten alig érthetővé és használhatóvá torzító hungarocentrizmuson; a függetlenségi harcok tárgyalásánál az osztályharc primátusáról szóló marxista alaptételt követték; kerültek végül minden hamis és tudománytalan aktualizálást. Miután pedig elveiket következetesen alkalmazva a nemzeti eszméket gazdasági és társadalmi alapjukra vezették vissza, szükségessé vált a belső piac kialakulásának és a nacionalista ideológiának alaposabb történeti feltárása, s természetesen elkerülhetetlen volt az is, hogy a kultúra jelenségeit szorosabban kapcsolják a gazdasági, társadalmi és politikai életben feltárt összefüggésekhez.

Magyarország új története több szempontból is erősen érdekli az irodalomtörténészt, s érinti magát a magyar irodalomtudományt is. Mind a historiográfia, mind az irodalomtörténetírás társadalomtudomány; csak hogy míg az előbbinek művelői maguk kutatják a gazdaság és a társadalom változásait, hogy ezekre építsék fel a változó korok politikai világát, az irodalomtörténész — amennyiben megteheti — átveszi az alapot ismertető kutatások eredményeit, és az irodalom jelenségeit kapcsolja hozzájuk. Az átvétel persze soha nem lehet mechanikus. Az irodalom, általánosabban szólva a irodalomtudomány körébe tartozó források vizsgálata kiegészítheti, sőt némileg módosíthatja a történeteszek által megrajzolt képet, a jelenségek többoldalú vizsgálata a megismerendő igazsághoz visz közelebb. Az alapok közös voltából fakadó érdeklődést azonban ezúttal aktuális szempont is élénkíti: az új magyar történet ugyanis kb. egyidőben jelent meg az Irodalomtörténeti Intézet hatékony szintézisével, s ennek előkészítése közben — a magyar társadalomtudományok időszerű feladatait a magunk területén vállalva — nagyjából ugyanazokat az elvi szempontokat igyekeztünk érvényesíteni, amelyeknek jegyében az előző szerint az új történeti összefoglalás készült. Az irodalom jelenségeit minden eddigi feldolgozásnál szorosabban próbáltuk a gazdasági és társadalmi alapokhoz kötni, küszködtünk a periodizációval, amely a feldolgozandó anyag eltérő természete ellenére sem lehet túlságosan különböző a két rokon tudományban; összefüggést kerestünk az irodalom valamint a többi művészetek és a tudományok története között; küzdöttünk a nacionalizmus maradványai ellen, figyeltük a kelet- és nyugateurópai kapcsolatokat, szóval a magyar irodalomtörténetírást ki akartuk emelni

elszigetelt provincializmusából, és mindezek mellett szem előtt tartottuk, hogy az új összefoglalást a „művelt” közönség minden külön magyarázat nélkül megérthesse.

Ezek a közös, időszerű szempontok vezetik az alábbi ismertetés íróit, amikor korokra bontva megvizsgálják Magyarország új történetét. Megjegyzéseiket abban a meggyőződésben teszik, hogy a történelmi és az irodalomtörténeti kutatások eredményeinek szembesítése nemcsak általában hasznos, hanem éppen most egyenesen kívánatos, amikor a tudományos előrehaladás és a jelen problémái fontosakká tették a régi korok gondolkodásának alapos és sokoldalú elemzését.

I.

Az új történelmi szintézisben az ország honfoglalás előtti viszonyainak leírásától az 1795. év eseményeiig tartó szakaszt három szerző írta: az 1526-ig terjedő részt Székely György, az 1526 és 1711 közötti periódust R. Várkonyi Ágnes, a XVIII. századot Vörös Antal. Az itt tárgyalt századok három főkorszakra és egy kisebb rangú alkorszakra bomlanak. Az első nagy korszak a magyar föld és nép honfoglalás előtti történetét tartalmazza, a második a mohácsi csatavesztéssel, a harmadik a szatmári békével zárul; az 1795-tel befejeződő periódus bevezető szakasz az 1848–49-i polgári forradalmat és szabadságharcot tárgyaló főkorszakhoz. E tagolást az egyetemi tankönyv periodizációjával egybevetve mindekelőtt az tűnik ki, hogy az első főkorszakot Székely György újonnan illesztette be a történeti szintézisbe. A magunk részéről teljes mértékben helyeselnénk az újítást: ezáltal ugyanis természetes kronológiai rendben meg lehet írni a magyar őstörténetet, s alaposabban ki lehet térni az országban talált vagy a szomszédságban megtelepedett népekre, amelyeknek környezetében a honfoglalók történelmi életüket kez kezdték. Az új fejezet ugyanakkor elősegíti (vagy elősegítheti) a nemzeti ideológia történetében fontos tételek megvilágítását pl. a hun-magyar azonosságnak csaknem az egész feudális korában uralkodó hitét, és alkalmat nyújthat más hazai népek feudális-kori nacionalizmusának érintésére is.

A honfoglalástól Mohácsig tartó nagy korszak határai az új kiadványban egybeesnek a tankönyvbeliekkel, de a kisebb periódusokat Székely György önállóan és a korábbi példánál helyesebben jelölte ki. Szerencsésnek tartjuk, hogy az állam kialakulását Géza fejedelem idejére teszi (970), kifejlődésének korát 1061-el zárja: így elkerüli ugyanis az egyetemi tankönyv hibáját, amelyben már Szent István halála után feudális anar-

chiáról olvasunk, noha a feudális rend akkorára még meg sem szilárdulhatott. — Székely figyelmét a következő három alkorszakban (1061–1196, 1196–1300, 1300–1382) a feudális széttagolódás kérdései kötik le, s hogy ezeket folyamatosan leírhasa, az egyetemi tankönyv 1250 tájára tett fontos korszakhatárát elhagyja. Az utolsó két periódusban (1382–1456, 1457–1526) a rendi képviselői állam kialakulásával, Mátyás központosítási kísérletével és annak válságával olyképpen foglalkozik, hogy az egyetemi tankönyv négy alkorszakát (1382–1439, 1439–1458, 1458–1490, 1490–1526), ketőbe olvasztja össze.

Az a két évszázad, amit R. Várkonyi Ágnes egyetlen nagy főkorszakban ír le, az egyetemi tankönyvben kettőre oszlott (1526–1606, 1607–1711): az elsőben akkor a török előrenyomulás megállítása állt előtérben, a másodikban a Habsburgok elleni függetlenségi harc. Az utóbbi évek történészvitáin sokat foglalkoztak a XVI–XVII. századdal, és R. Várkonyi Ágnes meg is fontolta a kritikai észrevételeket, amelyek a korszak történelmi ábrázolásában fellelhető dogmatikus torzításokra figyelmeztettek. Fejezeteiben az alapvető osztályellentétek állnak előtérben, a Habsburg birodalom korántsem egyértelmű a legsötétebb, már-már irracionális démoni hatalommal, hiszen erre is érvényesek a történelem törvényei. — A magyar gazdasági (és kulturális) fejlődést döntően befolyásoló második jobbágyság létrejöttét, a földesúri majorgazdaság és a paraszti árutermelés konfliktusát a XVI. század második felének eseményei között tárgyalja. A XVII. század történetében a fejezetcímek függetlenségi harcok és nemzeti összefogás helyett rendi ellenállásról szólnak, megfelelő hangsúlyt kap a korszak egyik kétségtelenül legnagyobb eseménye, Buda visszafoglalása és a török kiűzése. A szerző a hagyományos beosztást változtatás nélkül követi abban a tekintetben, hogy a főkorszak a Rákóczi-szabadságharc végével zárul.

Vörös Antal két részre bontotta a XVIII. századot: 1711–1740-ig a Habsburg kormányzati rendszer kiépítését (III. Károly uralkodása) tárgyalja, a gyarmatosító gazdaság-politika és a felvilágosult abszolutizmus korát 1754 helyett 1740-nel kezdi, s a periódust 1795-tel, az 1790 körüli mozgalmak utolsó jelentős dátumával rekeszti be. Az 1740-es korszakhatár pontosan megegyezik az irodalomtörténeti szintézis egyik alkorszakának kezdő dátumával, és ténylegesen 1795 táján fejeződik be kézikönyvünk barokk korszaka, ha ezt a tényt — itt nem részletezhető okok miatt — nem is tudtuk kellőképpen érvényre juttatni. Vörös Antal érdemei közé tartozik egyebek között a Habsburg birodalom általános elmaradottságának ecse-

telése, a Magyarországon feltalált és alkalmazott bányagépek méltatása és II. József fizikokratizmusának kifejtése.

Ha már most Magyarország történetének korszakait az irodalomtörténeti szintézis periodizációjával összehasonlítjuk, kevés hátrapon tott találunk, amelyik legalábbis közel ne esnek a két felosztásban (1196–1200, 1526–1530, 1570–1573 stb.). Lényegesen csak a szatmári béke jelentőségének megítélésében térnek el a vélemények: míg ugyanis a történészek kitartottak 1711 mellett, az irodalom történetében a Rákóczi-kor literatúráját egy 1690 tájától 1740-ig tartó periódus keretében tárgyaltuk. A hagyományos és az új korszakbeosztás helyességének megítélésénél véleményünk szerint végső soron azt kell eldönteni, hogy a XVII. századi rendi küzdelmek közvetlen folytatása-e inkább a kurucok harca, vagy a letagadhatatlan rokonság ellenére is az új, XVIII. századi elemek dominálnak benne. Az irodalomtörténeti anyag inkább az utóbbit bizonyítja, de emellett szól Molnár Erik ideológiatörténeti megfigyelése a vallásos ideológia háttérbeszorulásáról a XVII–XVIII. század fordulóján valamint Benczédi László társadalomtörténeti elemzése, amely szerint Thököly és Rákóczi hadseregének összetétele erősen különbözik egymástól. R. Várkonyi Ágnes meglehetősen méltányolja a XVIII. századra utaló új tényezőket, és általában is meg van a remény, hogy a historikusok közelednek majd az irodalomtörténeti szintézisben érvényesített felfogáshoz.

Amilyen közel esnek azonban egymáshoz az irodalomtörténetírásban és a historiográfiában felvett korszakhatárok, olyan távol áll a két tudomány szak a fordulópontok minőségi megítélésében. Eltekintve most attól, hogy az irodalom- és a művészettörténet kénytelen „őjelkező” korszakhatárokkal dolgozni, amit aligha tehet meg a történetírás, szembeötlő különbség, hogy míg szerintünk az irodalomban 1450 táján és a XVII. század első felében új főkorszakok kezdődnek (a reneszánsz és a barokk), a történelemben a jelzett határok csak alkorszakokat választanak el.

Minden marxista történeti szintézis meg- egyezik abban, hogy a XV. század közepére alakul ki a „rendi képviselői állam”; elég tisztázott továbbá az is, hogy a század második felében a feudális renden belül jelentős változások mutathatók ki a paraszti áru-termelés, a pénzbeli szolgáltatások és a városi fejlődés tekintetében. Pach Zsigmond Pál szerint ebben az időben a magyarországi agrárviszonyok fejlődése „alapvetően egyező irányba halad a nyugateurópaival”, és ugyanő kijelenti, hogy „lényegileg, minőségileg... hasonló fokot, színvonalat is ért el”. Ha a tétel második felét a hazai irodalmi

anyag nem is támasztja alá egészen, az kétségtelen, hogy a művek száma ekkortájt ugrásszerűen megnőtt, Janus Pannoniusszal, a reneszánsz költővel az európai halhatatlanok közé bevonult az első magyarországi, Temesvári Pélbárt, a későközépkori prédikátor néhány évtizedre szőlőn világsiker aratott, megalapozódott és később Mátyás környezetére lokalizálódott a hazai (magyar állami) irodalomtörténeti tudat, és tény, hogy a reneszánsz XV. század közepétől hódító új kultúrája — háborúk ide, területi szétdaraboltság oda — egy évszázad alatt teljesen átalakította az ország műveltségi képét. — A mi véleményünk szerint a XVII. század első felében ismét új korszak kezdődik a magyar irodalomban, mégpedig kb. abban a döntő időszakban, amikor a robotoltató nemesi gazdaság típusa uralkodóvá vált, és a hazai agrárfejlődés véglegesen „kelet-európai” irányba fordult. Innen számítható „a kései feudalizmus... Közép- és Kelet-Európára sajátos korszakának” kezdete, amelytől még egy jó évszázadnak kellett eltelnie, „amíg csakugyan kezdetét vette a tőkés gazdálkodásra való áttérés”, mégpedig az „ún. porosz utas” módon. (Pach Zsigmond Pál.) E két döntő jelentőségű fejlődési fázisnak felel meg az irodalomtörténeti szintézis reneszánsz és barokk elnevezésű főkorszaka, s a periodizáció történeti helyességén semmit nem változtat, ha vannak, akik vitatják a képzőművészeti stílusfogalmak irodalomtörténeti alkalmazásának jogosságát.

Az irodalmi anyag vizsgálata és rendszerezése közben szerzett tapasztalatok alapján mi úgy véljük, hogy az előbb vázolt két fordulat a legfontosabb esemény a magyarországi feudalizmus XV–XVIII. századi történetében, s hogy a magyar történet periodizációjában legalább is nagyobb figyelmet kellene szentelni e változásoknak. Nagyon valószínű ugyanis, hogy ezáltal mind a magyar történet kelet-európai párhuzamai, mind az össz-európai összefüggések világosabban tűnnének elő. Széles távlatok nyitásával pedig minden más módnál eredményesebben lehet kiemelni a történetírást (és az irodalomtörténetet) abból a helyenként még kísértő provincializmusból, amelybe végső soron a hanyatló nacionalizmus juttatta.

A régi irodalom kutatója történeti szintézisekben a gazdaság- és társadalomtörténeti fejtegetéseken túl elsősorban az ideológiatörténeti folyamatokat, főleg a vallási és a nemzeti eszmék ábrázolását, valamint a szorosabban vett kultúrtörténeti részleteket figyeli. Az érdeklődés indoklására kár lenne sok szót vesztegetni, hiszen az egészben korántsem belletrisztikus jellegű régi literatúrában igen különböző tárgyú irodalmi termékeket kell méltatni, köztük jelentős ideológiatörténeti forrásokat, s ezeket pusztán

irodalmi kritériumok alapján, a tartalom beható ismerete nélkül egyáltalán nem lehet megnyugtatóan tárgyalni. Ekkora terjedelmű történeti munkától persze senki nem várhatja a művelődési folyamatok részletes bemutatását, de minden olvasó szükségét érzi, hogy útmutatást kapjon a gazdasági élet és társadalom mozgását kísérő jelentős eszmékről, művészi irányzatokról s egyenesen elvárja, ha az előszóban Molnár Erik külön figyelemztet a jelzett problémák eddigi elhanyagoltságára, megoldásuk aktualitására és tudományos fontosságára.

Az új magyar történetnek ezen a területen is vannak imitt-amott bizonyos érdemei, amelyek részben a történetész-viták jótékony hatásának tulajdonítandók, részben talán annak a népszerűsítő kiadványban helyeseltető előadásbeli megoldásnak, hogy a kultúr-történeti részek nem függelékként fityegnek az egyes periódusok végén (mint az egyetemi tankönyvben), hanem más tárgyú adatcsoportokkal összefüggésbe állítva teszik életteljesebbé az elmúlt korok történelmi képét. Ha azonban a feudális kori rész egészét tüzetesebben szemügyre vesszük, az tűnik elő, hogy a szerzők — egész mai történetírásunkkal együtt — a napirendre tűzött feladatok megoldására koránt sincsenek felkészülve, és a szűkre szabott terjedelem vagy az egyes korszakok kellően át nem gondolt összeállítása miatt néhol még olyan mélyre sem hatolnak, mint az egyetemi tankönyv írói. Márpedig éppen ezek azok a hiányok, amelyek az egész mű egészséges koncepcióját csökkítják; hibák, amelyek éppen a szintézis gazdagság- és társadalomtörténeti eredményei középette válnak különösen szembeszökőekké.

A vallásos ideológiát illetően Székely György szerkezetileg a megfelelő helyen szögezi le, hogy az államalapítás idején a „kereszténység felvételének, az egyház megszervezésének... haladó jelentősége volt”, majd a XIII. századtól az egyetemes történet menetének megfelelően nagy fontosságot tulajdonít a hazai eretnekségeknek, melyek aztán a huszitizmusban csúcsosodnak ki. Kár azonban, hogy e vallásos ideológiába öltöztetett társadalmi forrongással csak nagy általánosságban hozza kapcsolatba az újonnan alakult koldulórendeket, irodalmi működésükre nem utal, mint ahogy általában méltatja a XIII. század után az egyház kulturális jelentőségét. Hiba továbbá, hogy a XIV. század végének és a XV. század első felének vallási mozgalmairól szólva legalábbis vitatható állításokat kockáztat meg: többször leírták, de soha nem bizonyították pl., hogy I. Lajos a pécsi egyetemet a délvideki eretnekségek ellensúlyozására alapította; a Bécsi-, Müncheni- és Aporkodexben olvasható bibliafordításokból csak nagyon óvatosan lehet következtetni a részletek tendenciózus össze-

válogatására, mert a két huszita pap műve nem egészében maradt meg bennük, a szövegekben tartalmi eretnokség nem is mutatható ki. — R. Várkonyi Ágnes a következő főrészben alaposan tárgyalja a reformáció elterjedését, irányzatait, társadalmi alapjait, és előadását jól ágyazza bele a történeti folyamába. Hiányoljuk azonban, hogy később nem méltányolja megfelelően az ellenreformációval nagyjából egyidejűleg megszilárduló protestáns ortodoxiát, amely a „második jobbágyság” hazai rögzítődését követi nyomon, nem szentel kellő figyelmet a puritanusoknak, Rákóczi Ferenc valláspolitikája egyetlen rövid bekezdést kap, Vörös Antal pedig csaknem teljesen mellőzi a pietizmus és a janzenizmus értékelését, pedig éppen ezeknek a reformirányzatoknak a jelentkezése tanúsítja, hogy a vallásos ideológia valóban háttérbe szorul a nemzeti-hazafias eszmék mögött.

Az új magyar történetnél ez utóbbiak kifejtésében egyébről mint mulasztásról alig beszélhetünk. Hiány mindjárt a kérdésnél, hogy Székely György a honfoglalás előtti Magyarország történetéből kiindulva nem foglalkozott a hun-magyar azonosság hitével. Márpedig ennek feltűnése a köznemesség renddé szerveződésével, bomlása az egész feudális struktúrával egyidejű. Bár Székely nagy gondot követi nyomon a köznemesei és rendi fejlődést, Kézai neve egyetlen egyszer, s akkor is abban az összefüggésben fordul elő szövegében, hogy a krónikásnál „hadi zászló” értelemben előfordul a „banderium” szó. Ezzel kapcsolatos, szinte következményszerű vaskos hiba, hogy a rendiség XV. századi kialakulásakor a nemesi ideológia, amely akkor a politika és az irodalom minden zegézugát átjárta, sehol nincsen kellőképpen méltatva és elemezve. A hun-szittyia nemesi ideológiának lehetnek valóban rusztikus, olykor nevetséges, külföldön ellenszenvesen fogadott megnyilatkozásai; lehet visszataszítóknak, hazugnak és önzőnek nevezni, de jelentősége és hatása nehezen becsülhető túl. Mint hamis történeti érvekre alapított ideológia, funkcionálisan párhuzamba állítható a frank hódításra hivatkozó francia nemesség Trója-mondájával, a magyar frazeológia harciaságban semmivel sem marad el a cseh és lengyel urak megnyilatkozásaitól, és mint korjelenség nyilvánvalóan együtt kezelendő az olasz, német vagy francia humanisták „nacionalizmusával”. Úgy látszik, hatott más magyarországi népekre és bizonyos mélységig az alsóbb néposztályokra is, elfogadása a magyar nemesi szervezethez való csatlakozással egyértelmű. A szlavóniai horvát születésű Janus Pannoniusról pl. azért tudjuk minden kétséget kizáróan, hogy a magyar nemesi nemzethez sorolta magát, mert vallotta a hun ideológiát, s még Rotari-

des Mihály is ezzel nyilvánította ki — talán nem is annyira „népi” származását, mint inkább erről alkotott véleményét, noha nem volt nemes.

A köznemesi társadalmi és ideológiai háttér ismertetése nélkül nehéz aztán jellemezni Thuróczi Jánost, a krónikást, aki nem volt humanista (mint képzelhetné valaki a fejezet címéből, amely alatt szerepel), és véleményünk szerint nem az a fő érdeme, hogy „udvari értesüléseket és néphagyományokat” használt fel munkájában, hanem az említettekén túl az, hogy a XVI—XVIII. századra átörökölt középkori történetírásunkat, s a magyar rendek számára olyan krónikát írt, amit csak a humanizmus nyelvére kellett átdolgozni, hogy a XVIII. századig irodalmi olvasmány és középkori történetünk jóformán egyetlen forrása maradjon.

Janus Pannonius (aki egyébként nagyobb valószínűséggel mondható köznemesi származásának, mint ács fiának), ugyancsak nehezen értelmezhető, ha elhagyjuk mellőle a nemesi osztálytudatot. Székely György az ideológiai kérdések iránt fogékony történetesek biztos tájékozódó képességével emeli ki az ismertebb Janus-passzusok közül éppen azt, amelyben a költő legvilágosabban fogalmazza meg irodalmi öntudatát. Janus egy hajszálnyi sem túlzott, amikor azt írta, hogy a poézist ő honosította meg hazai földön, s hogy ezt a meggyőződést verseibe öntesse, nagy műveltségű embernek, reneszánsz egyéniségnek kellett lennie. A vallomás elé kíváncsi tételt azonban, hogy ti. magyar irodalom még nincsen, s ezt csinálni kell, az összehasonlíthatatlanul szerényebb műveltségű Thuróczi is vallotta. Éppen ettől az időponttól számítható a magyar (magyarországi) irodalomtörténeti gondolkodás kezdete, s az eszme ápolóinak legelső gondja nem volt más, mint Janus Pannonius műveinek összegyűjtése és kiadása. Hogy aztán a számos Janus-nyomtatvány közül miért éppen a bázeli, 1518-i szerepel példaként a történeti szintézisben, nehéz eltalálni, mert történetesen nem is magyarországi ember rendezte sajtó alá (Beatus Rhenanus).

Minthogy a XVI—XVIII. századot tárgyaló fejezetek írói a nemzeti tudat változásainak ábrázolásához kellő alapot nem kaptak, nehezen boldogultak a ténszerűen amúgyis elég feldolgozatlan témával. R. Várkonyi Ágnes beszél különben először „nemesi nemzettudat”-ról, amit átvettek a prédikátorok, majd „feudális nemzeti ideológiáról”, Zrínyivel kapcsolatban, végül pedig visszatekintőleg foglalkozik a kérdéssel Vörös Antal. A hungarus-hazafiság, amely Molnár Erik szerint „a mai állampolgárság feudális formája” két helyen kerül szóba, de lényege érdemileg nem tisztázódik, és fel sem vetődik,

hogy létrejöttében mennyi a szerepe a nemesi nacionalizmusnak, mennyiben tükröződik a nehezen szétbontható fogalomban a nem-nemes magyarok patriotizmusa és a hazai nem-magyarok lassú elkülönülésének tendenciája. A régi Magyarországon élő népek története egyebek között emiatt is vázlatos, néhol csak utalásszerű. A legrövidebbet közzöttük a hazai németek húzzák, s egyes passzusok láttán gondolkodóba esik az olvasó, hogy minden szerző a hazai népek közé számítja-e hát őket vagy sem.

A művelődéstörténeti áttekintések az előző keltette várakozásnak véleményünk szerint nem felelnek meg, noha teljesítmények itt is vannak. Igen figyelemre méltóak pl. Székely György jogtörténeti megjegyzései. R. Várkonyi Ágnesnél fontos tudománytörténeti dokumentum az a biztos kézzel kiragadott Rimay-idézet, amely szerint Balassi elsőnek „érkezhetett magyar nyelvünkön... a Parnassus hegyére”, de interpretációja nem pontos. Arról van szó ugyanis, hogy a XV. század második felétől létező magyarországi irodalmi tudat a XVI—XVII. század fordulóján a magyar nyelvű költés tradíciójával bővül: ha az Janus Pannonius-sal kezdődik, ezt Balassi életműve alapozná meg, s létrejöttének körülményei közül a nemesi osztálytudat épp úgy nem hagyható el, mint korábban. Csak a kelet-európai, kerülő útra terelődött magyar fejlődés okozza, hogy e második, rendkívül jelentős hagyományképződési folyamat a biztató kezdet után végül is elakadt a provincializáló országban.

A művészet- és irodalomtörténeti anyagot a szerzők különbözőképpen mutatják be. A román stílusról a pesti belvárosi templom kriptájával kapcsolatban értesül az olvasó, a gotikáról kizárólag onnan tudhat, hogy a Kolozsvár közelében levő Felek görögkeleti templomát ebben a stílusban építették. A reneszánsz művészetről és irodalomról 1526 után nem hallunk, de tartalmas méltatást kap — még irodalmi vonatkozásban is — R. Várkonyi Ágnes fejezetében a barokk. A XVIII. század történetében a társadalmi viszonyokat tárgyaló rész tartalmaz művészet-történeti adatokat, Vörös Antal utal a „klaszszicizáló” irányzatra is.

Az irodalomból általában kevés adatot említene a szerzők. A humanizmusról írt fejezetben több a név mint a méltatás, és az is tíz évvel ezelőtti nézetet tükröz. R. Várkonyi Ágnesnél a reformáció korának íróin túl csak Pázmány és Zrínyi emelkednek ki; a Balassira szánt, túlságosan is népszerűen hangzó sorokból főrangú lírikus helyett valamiféle népköltőt sejtethet ki az olvasó: „költészetében a vándorlantosok, hegedősök ritmusai, virágénekek képei és a prédikátorok gondolatai nyomán irodalmivá érett a magyar

nyelv, a török harcok iskoláin nevelődik.” Vörös Antal Bessenyeit a megszokott módon, elég részletesen tárgyalja; szerencsétlen fordulat azonban, hogy Bél Mátyást a nyelvújítás előfutáraként hozza szóba és igazságtalanság Faludi iránt, ha egyetlen idézett mondatával a nemesi osztályideológiát állítjuk be ellenszenvesen: a jezsuita költő többet jelent ennél az irodalomban. Valószínűleg nem egészen Vörös Antal hibája, mert az egyetemi tankönyvből kerülhetett át, hogy Szentiványi Márton 1746-ban „egykorú szakíró”, noha már 1705-ben meghalt. Még jó, hogy csak az időrendi táblázatba került be (1737–38) egy bizonyos Fischer Kristóf, aki ugyancsak XVII. századi szerző (1611–1680), és méghozzá cseh is...

Ha már most a feudális kor új magyar történetét egészében nézzük, azt kell mondanunk, hogy a gazdasággal, a társadalommal és a politikával foglalkozó részek erőnei inkább abban állnak, amit a szerzők már nem mondanak, mint abban, amit értékes újdonságként kifejtene. Zotmund tehát nem népi hős, mint az egyetemi tankönyvben, és a feudális nemesség nem árulja el uralmának évszázadai alatt szakadatlanul „az osztály feletti közös haza ügyét, amelyet híven és kitartással csak a feudális parasztság védelmezett.” Az előszó szerint a könyv előkészítő munkálatai még 1957-ben indultak meg a Történettudományi Intézetben, és valószínűleg nem sokkal az említett időpont után készültek el a fejezetek; akkor tehát, amikor az új gondolatokat hozó és a régiket tisztázó viták éppen csak megindultak, s azoknak eredményeit a kész szövegek végső sajtó alá rendezések csak a régi koncepció szembeszökő hibáinak elhagyására lehetett felhasználni. Az előszó viszont sejtetőleg közvetlenül a megjelenés előtt íródott, és a történészek 1964-es álláspontját fejezi ki. Ezzel magyarázható, hogy a szerzők nem felelhetek meg teljesen a célkitűzéseknek, és valószínűleg ezért került bele Molnár Erik szövegébe, hogy a munkatársak csak „igyekeztek”, a „szerzői kollektíva... törekedett” a reá váró, de a könyv létrejöttének körülményei miatt, a „hosszadalmas munkafolyamat következtében” nehezen megoldható feladatok vállalására, és nem volt lehetősége arra sem, hogy „egyes pontokon a legújabb kutatások eredményeit” érvényesítse.

Nem valószínű, hogy az 1957-es és az 1964-es történettudományi felfogás közötti különbség olyan mértékben indokolhatja az első kötet végén levő „időrendi áttekintés” hibáit, mint a szövegeket. A kronológiai táblázatok mindig megkönnyítik az események áttekintését; különösen tanulságosak, sőt a magyar történetiszemlélet európai színvonalra emelését segítik elő, ha a hazai

adatokkal párhuzamosan a világtörténet és a kultúrhistoria fontos dátumait is tartalmazák. Az új magyar történet időrendi áttekintésének szerzője, Gunst Péter, három hasámban rendezte el az anyagot: az elsőben a magyar, a másodikban az egyetemes, a harmadikban a művelődéstörténet legfontosabb tényeit csoportosította. Úgy gondoljuk, hogy ha már az előszó a művelődéstörténeti folyamatoknak különös jelentőséget tulajdonít, célszerűbb lett volna az utolsó oszlopot két részre osztani, és külön-külön párhuzamba állítva szemléltetni a magyar és az egyetemes kultúrtörténet kiemelkedő teljesítményeit.

Ilyen táblázatok szerkesztését, ha vannak is korábbi magyar és külföldi példák, úgy hisszük, a mai igényeknek megfelelően még meg kell tanulni, s a követendő normák kialakítása, a nélkülözhetetlen, az ajánlatos és megengedhető adatok kiválasztása csak jövőbeli feladat lehet. Az áttekintés ugyanis csak akkor jó, ha valóban a lényeges dátumokat tartalmazza, s azokat pontosan, megbízhatóan. Az alábbi, főleg a művelődés- és az irodalomtörténet körébe tartozó, korántsem minden részletre kiterjedő megjegyzésekkel azt kívánjuk bemutatni, hogy a kronológiai táblázatok szerkesztésében a kívánatos színvonalat még nem érték el.

Ami a vallásos ideológia és az egyházak történetét illeti, hiányoljuk, hogy Szent Benedekről és rendjének alapításáról egyetlen szó sincsen — szerepel viszont a clunyi apátság 910-ben és külön a reformmozgalom kezdete; megalapítják még a bencésekől kivált ciszterciákat, kiknek az a megtiszteltetés is osztályrészül jut, hogy beköltöznek Magyarországra. — A mai nyelvhasználat szerint félrevezető azt állítani, hogy Szent Ferenc „minorita” rendet alapított, nem ferenceseket. Ezzel a szóval ugyanis nálunk a rend konventuális ágát jelölik. — Luther fellépése után az egyetlen egyháztörténeti adat a heidelbergi káté éve, a különböző protestáns irányzatokkal az összeállító nem törődik, nincsen szó pl. a hallei egyetem alapításáról sem.

Az irodalomtörténeti adatokkal még több a baj. 1091–92-re Hóman és követői vettek fel egy *Gesta Hungarorum*-ot, ifj. Horváth János és Gerics József könyveinek megjelenése óta erről nem lehet beszélni; Kézai 1283 körül dolgozott (1270 helyett), Kálti Márk krónika-szerzőségében nemrég rendült meg a bizalom — Bonfiniról teljesen felesleges három helven is megemlékezni (1495, 1543, 1581); 1527-ben nem magyar nyelvű nyomtatvány jelent meg, hanem az első nyomtatott mű, amiben magyar mondatok vannak, Balassinak semmiféle „verseskötete” nincsen 1572-ben, sem külön Rimaynak 1632-ben (?) „istenes énekei”; a *Murányi Venust* nem Gyöngyösi János írta (aki egy századdal későbbi leoninista volt), hanem Gyöngyösi

István; az *Erkölcsei meséket* nem Barcsai Ábrahám, hanem Báróczy Sándor javára kell írunk, de ő is csak fordította, 1790-ben *Diétai Magyar Muzsa* nem létezett.

Czvittinger és Bod Péter mellett nem ártana megemlíteni egy-két más irodalomtörténetírót, Amade Lászlót nem lehet vallásos verseinek megjelenéséhez kötni, mert azok bizony nagyon jelentéktelenek és számuk igen csekély, Hevenesi Gábor *Calendarium Marianumát* teljesen felesleges felvenni, de jó volna pl. Versegly Ferenc létezéséről tudósítani az olvasót stb. stb. — Úgy hisz-szük véleményünk igazolására ez a néhány adat is elég.

II.

A napóleoni háborúktól a 48-as forradalom és szabadságharc végéig eltelt fél évszázad történetének megírására másfél száz lap jutott. Ily csekély terjedelemben elmondani minden lényegeset egy korról, mely nem akármilyen ötven esztendő, hanem a nemzet lassú fölfelé kapaszkodásának, majd gyors emelkedésének kora, s végül egy hősi szerepvállalásé, melyre Európa mint egy Verdi-opera áriájára figyelt; bemutatni e zsúfolt időszakaszt, mely egyrészt „a tehetetlen kor” volt, hisz legsürgetőbb életkérdéseit jobbra csak mérícskélte, vitatta s végülis nem oldotta meg, másrészt mégis a lázas tevékenység kora, és eredményes is, mert a közpalotákat, melyeket emelt, s az intézményeket, melyeket létrehozott, máig is lakja és használja a nép, s ami fontosabb: arcultán még őrizi egynémelyikét a vonásoknak, melyeket e kor keze formált — minderről tömör, de nem vázlatos képet rajzolni olyan feladat, melyre csak erős képesség, érett ítélő ész és tökéletes tájékozottság vállalkozhatik, s minden dicsőítet összegez, hogy leszögezhetjük: Varga János a feladatot kitűnően végezte el.

Varga János a polgári átalakulásért vívott harcban jelöli meg azt a főirányt, amelynek fonalán haladva a korszak minden jelensége értelmezhetővé válik. Mivel ez a harc egyrészt okozta a termelőerők állapotának következménye; másrészt ok: politikai tusák, szellemi erőfeszítések mozgatója — a kor képét a szerző lépcsősen, harmas tagolásban készítette el: fejezetenként gazdaságtörténeti elemzések alapozzák meg a társadalomrajzot, ez pedig az eseménytörténetnek s a benne szereplő személyek cselekedeteinek szolgálatára szolgál magyarázatul. A polgári átalakulás küzdelmei nemcsak az újabb magyar történetírás kezébe adnak rendező elvet, hanem az irodalomtörténetészeknek is, kik a korabeli irodalmat ugyancsak mint a polgárosodás — kezdetben még csak a „pallérozódás”, végül pedig már a népi törekvésektől is átfűtött megújulásvágy — mozgalmainak vetületét szemléljük.

Ezt mint a lényegben való megegyezést előrebocsátva, rátérhetünk néhány különbségre, mely a két tudományág eredményei s elgondolásai közt mutatkozik.

Különbség van a korszakok felfogásában és kijelölésében. Az irodalomtörténetészek meglehetősen határozott és részletes periódusalkotásra törekcsenek: az 1820-as éveket nagy korszakváltásnak tartják, 1841-et alkorszak választóvonalának. Varga János így osztja föl mondanivalóját: „Magyarország a napóleoni háborúk és a Szentszövetség idején” — „A feudalizmus válságának tetőfoka és a polgári átalakulás előkészítése” — „Az 1848—1849-i polgári forradalom és szabadságharc”. (E három fejezet a kuruc küzdelmekről a szabadságharcig terjedő nagyobb időegység tárgyalásának 3., 4. és 5. része. A továbbiakkban a fejezeteket a könyvbeli sorszámukkal említjük.) Nem világos azonban, hogy ez a beosztás csak a *mondanivaló* tagolása-e, vagy egyszersmind a *korszakoké* is. A címek e tekintetben, sajnos, nem igazítanak el, és nem is egyenmők: a harmadik fejezet címe politikai és háborús eseményekre utal, a negyedik társadalomtörténeti jellegű. A tárgyalás maga mintha azt sugallná, hogy egy-egy fejezet egy-egy korszakot ölel fel, hiszen egyik is, másik is a gazdasági viszonyok rajzával kezdődik, s erre épülnek a további fejtegetések a már említett lépcsős rend szerint — egy korszakon belül ez a tükröképszerű *kettősség* nem volna indokolt. Másrészt viszont a két fejezet gazdaságtörténeti bevezetője nem kevés tényleges hasonlóságot mutat (itt is, ott is szó van tőkehianyról, rosszul fizető robotmunkáról stb.), olyannyira, mintha mégis csak egy korszak tárgyalása húzódnék végig a két fejezeten. Ennek az ellentmondásnak, noha mint zavar mutatkozik meg előttünk, alkalmasint mélyebb oka van: a történetíró nem szívesen metszi korszaletekre azt, amit mint gazdaságtörténetész többé-kevésbé homogén egységnek lát, márpedig azt aligha lehet tagadni, hogy a termelési viszonyokban a múlt század elejétől a forradalomig nem történt érdemleges változás. Csakhogy okvetlenül szükséges-e, hogy minden tudományág azonos módon tagolja az időt? A gazdaságtörténet a dolog természeténél fogva csak sommás, nagy korszakokat állapíthat meg; de vajon elegendő ok ez arra, hogy a politikai történet — s még inkább az irodalomtörténetírás — egyáltalán ne, vagy csak bátortalanul tűzze ki a maga megveszkaróit? Az előtűnt fekvő munka ebben nem akar szint vallani (sőt annyira fázik minden kormegjelöléstől, hogy még a „reformkor” kifejezést sem használja); az irodalomtörténetészek az erősebb tagolásra szavaznak, azt remélve, hogy e gyorsan gvarapodó szellemű korban ez segít inkább kihallani a növekedés ritmusának ütemeit.

A nagy irodalmi korszakok jellemének meghatározására a hazai tudomány a korstílusok elvét alkalmazza. Az olyan fogalmakat, mint amilyen például a romantika, a történezz joggal tartja túlságosan szellemi természetűnek, a jobbágyügy vagy a piaci értékesítés vaskosan reális problémáihoz képest mintegy légneműnek, hogysem a történeti korszakolás alapjául használhatná. Ám a romantikus stb. elnevezéseket az irodalomtörténet is csak azért teheti meg korjellemzői, mert valami olyat lát bennük, aminek érvénye túlterjed az irodalom körén, s mint életérzés, közhangulat, korszellem társadalmi talajból ered. Ilyen értelemben a történettudomány sem térhet ki e fogalmak elől (különösen nem olyan korról szólván, mely annyit emlegette a „korszellem”-et). Varga János nem is akar kitérni: a 460. lapon röviden ír a romantikáról, de csak mint irodalmi irányzatról. Leírja azonban ezt a szópárt is: „romantikus életérzés”, másutt pedig Széchenyi „érzelemlálgatásának romantikus vonásai”-ról beszél, eszerint tehát a romantikát mégsem korlátozza csupán az irodalomra. Kár, hogy a problémát sehol másutt nem érinti, noha ez Kossuth, vagy Petőfi egyébként szép bemutatásakor nem kevésbé esedékes volna. A külföldi tudomány szelében él egy szakkifejezéssel, amely szemléleti kapcsolatot teremt a kor irodalma és politikája között: ez a „szociális romantika” („romantisme social”); hazai történeti munkában még nemigen találkoztunk vele. Az persze igaz, hogy ha valakit valaminek — például szociális romantikának — elnevezünk, azzal még nem magyaráztuk is meg, egy-egy ilyen terminus mégsem fölösleges elmejáték, mert a kutató gondolkodást termékeny tájakra vezetheti. Varga János irodalmi kitekintései nem kedvetlenül oda-bígyesztett függelékek, aminőket más történeti kézikönyvekben megszokhattunk, sőt pontos, hibátlan közléseit az irodalomtörténezz is élvezettel és csupa helyesléssel olvashatja, ám ezek a kis irodalmi helyzetjelentések mégsem szervülnek be eléggé a történeti képbe, mert a tárgyalás fehér foltot hagy épp azon a helyen, ahol társadalmi mozgás és irodalmi mozgalom, politikai akarat és költői képzelet összefut, s amely helyet — a lélekben, a társadalmi tudatban — talán mégis csak szociális romantikának nevezhetünk.

Történeztől, ha irodalomról ír, általában nem azt várjuk, hogy mondja föl a leckét, melyet az irodalomtörténezzektől tanult. Ellenkezőleg: mérje meg s egészítse ki munkánkat a történetbúvárlat módszereivel. Az irodalmi népiesség és a politika összefüggéséről külföldi munkában (Alberto Asor Rosa: *Scrittori e popolo*. Roma, 1965.) figyelemre méltó fejtegetéseket olvashatunk; lehetne róla fontos

közölnivalója hazai történetíróknak is, aki az „érdekegyesítés” problémáját tüzetesen ismeri. Hasonlóképpen elkélne a történettudomány véleménye az irodalomnak a nemzet ébresztésében betöltött szerepéről. Az irodalom járt előtte a politikának? Vagy megfordítva: a politikuskok gondolatai ösztönözték az irodalmat? Horváth Mihály annak idején az irodalom elsőbbségére szavazott, mondván, hogy az általa „előhozott szellemi mozgalomból... származott nagy részben a koreszmék azon iránya, mely oly hatalmas visszahatást gyakorolt a kormány kenyuralmi, reactionárius törekvései ellen.” De csakugyan abból származott-e? S mindvégig harmónikus volt-e irodalom és politika viszonya e korban? Az új történeti kézikönyv nem foglal állást.

Persze nem is igen foglalhat, amíg a korszak legfőbb eszmeáramlatainak történetéről csak keveset tudunk, és sem a hazai liberalizmusnak, sem a radikalizmusnak még meghatározása, alapos jellemzése sincs. Mikortól számíthatjuk fölleptüket, milyen — külföldi vagy belső — forrásokból táplálkoztak, a nyugati ösztönzések milyen csatornákon érkeztek hozzánk, mik voltak terjedésük fő vehiculumai, és személy szerint kiké volt benne az országnézés, a befogadott elemek hogyan idomultak a magyar viszonyokhoz, mennivre hatották át a szellemi életet: csupa megválaszolatlan kérdés! A szemrehányás természetesen nem a kézikönyv szerzőjének szól, hanem az egész történettudománynak s nem kevésbé magunknak, irodalomtörténetíróknak is.

A történezzek erőfeszítései a két utóbbi évtizedben jórészt a gazdasági és tulajdonviszonyok feltárására irányultak, s mert azelőtt leginkább ezt hanyagolták el, valóban ez volt a legsürgősebb tennivaló. Most két irányban kellene tovább haladni: egyrészt a gazdaságtörténeti kutatásokat *statisztikai* vizsgálatokkal elmélyíteni, másrészt megkezdeni a társadalmi *osztályok*, csoportok *életformájának*, viselkedésének, kapcsolatainak, műveltségének és *eszmeinek* beható vizsgálatát. Soboul a francia forradalom történetéről írt új könyvében megemlíti, hogy a XVIII. századi francia társadalom osztályainak életéről, gazdasági és politikai súlyáról stb. milyen keveset tudni. Még ő panaszkodik! Holott a francia szakirodalomban azért már történt egy és más. Mit szóljunk mi? hiszen nálunk még az előmunkálatok is valóban hiányoznak, és ráadásul — a regény elkésett meghonosodása miatt — a reformkori irodalom sem sokat segít a társadalom megismerésében. (Közbevetőleg: miért nem hallunk már egyszer történezzvéleményt a korszak szépirodalmának forrásértékéről?) Hogy egyebet ne mondjunk: a magyar *értelmiség* kialakulásáról, korszakunkban vitt

szerepéről, rétegeződéséről, nemzedéki problémáiról még vázlatos képünk sincs. Míg ezt közös erő ki nem dolgozza, történelmünk *arc nélküli történelem* marad, mint ebben a kézikönyvben is, ahol a szereplők többnyire személyiségük színei — s ami bosszantó: olykor keresztnév — nélkül kerülnek szemünk elé, hádeszi árnyak, kik mint Próteszilaosz a vért, várják a tudomány áldozatát, hogy életre kelhessenek. A hazai történetírás újabban nagyon elhanyagolja az életrajzot, a csoportkép (pl. centralisták, márciusi ifjak) műfaját pedig alig ismeri.

Sem a hazai történelemszempont, sem az irodalomtörténetírók munkájának nem erős oldala a magyar és a külföldi események, jelenségek összefüggésének érzetése. Az a néhány ösztövrő mondát, melyet Varga János a forradalmat előidéző európai gazdasági válságra szán, nagyon kevés. Ernest Labrousse és mások kutatásai, Charles H. Pouthas brilliáns összefoglalása lehetővé tették volna, hogy erről röviden is többet, árnyaltabbat mondjon. Másutt még ilyen szűkszavú közlések sem kapunk az egyetemes történet mozzanatairól, holott például Niederhauser Emil monográfiája nyomán könnyű lett volna legalább egy pillantást vetni a jobbágyfelszabadítás alakulására határainkon túl. Helyünket a múlt századi világban Varga János nem jelöli ki, és az egyetemes történet jóformán csak mint az események megítélésének elvi alapja szerepel munkájában: nevezetesen akkor, amikor a nemzetiségi küzdelmekről formál véleményt. E tekintetben fejtegetései fölülemelkednek minden provinciális — és ami ezzel egyértelmű: nacionalista — szemponton, anélkül, hogy bármelyik irányban túlzásba esnének. S hozzátehetjük: Varga János és általában a korszak történész kutatói sokkal nagyobb figyelmet fordítanak a 'szomszéd népek és a magyarság közös ügyeire és sokkal nagyobb jártassággal tárgyalják őket, mint amekkorát az irodalomtörténeti művekben megszokhatunk.

Részletkérdésekben kevés megjegyezni valónk van Varga János munkájáról. Hegelnek Széchenyi gondolkodására gyakorolt *esetleges* hatását emlegetni (maga a szerző is bizonytalanak tartja): nem kézikönyvbe való. A centralistákról azt mondani, hogy „nem egy szakaszban kárt okoztak a haladás táborának”, mivel „a megerendszert támadták akkor is, mikor a feudalizmust őrző kormányzattal szemben a megyék a haladás fellegvárait jelenthették”: túl szigorú vélemény, és például Irinyi József nem is támatta meg gondolatlanul a megyét. Hogy az Akadémia „a 40-es években a politikai reakció fellegvárává (!) épült ki”: ez az állítás csak valami félreértés következménye lehet; a fiatal radikális írók szidták ugyan eleget az

Akadémiát, a szokásos nemzedéki súrlódás és irodalmi nézetkülönbség miatt, vagy akár azért, mert a tóttikár március 15-ike öröme nem sietett kivilágítást rendezni, de Vörösmarty és Bajza Akadémiája ettől még nem lett a reakció fellegvára, legföljebb annyira igaz, hogy *haladó* politikai szerepe a negyvenes években csökkent. Abban, hogy a Pillwax fiatal írói Petőfi „hatására tanulmányozták a francia forradalmat”, korántsem lehetünk bizonyosak; akár fordítva is történhetett. A márciusi ifjak mérsékelt szárnyáról nem helyes azt állítani, hogy „a girondisták nézeteit tette magáévá”, mivel „a girondisták nézetei” igen honyolult és főként sokkal konkrétabb történeti jelenség, hogysem ilyen sommás utalást megengedne. Szerintünk a jakobinus-girondi párhuzam egyáltalán nem is alkalmas a márciusi ifjak csoportjainak jellemzésére.

E néhány kritikai észrevétel súlya elenyészik Varga János munkájának érdemei mellett. Kiemelendő, hogy a szerző nemcsak a korábbi szakirodalmat foglalta össze, hanem — szerényen, anélkül, hogy figyelmeztetne rá — számos új adatot, megállapítást is közöl egyéni levéltári kutatásaiból. A 486. lapon egy fontos és eddig ismeretlen forradalmi röplap hasonmását látjuk, melyet 1848 március 13-án terjesztettek Nagyváradon. Új az is, hogy a 12 pont megfogalmazásában része lehetett azoknak a követeléseknek, amelyeket márciusban Irinyi József vett kézhez a bihari ellenzékktől — és ezek csak példák. Reméljük, hogy a szerző mielőbb módot talál arra, hogy új eredményeit részletesen nyilvánosság elé tárja.

Varga János stílusa egyaránt megfelel a tudományos és a népszerűsítő módor követelményeinek; általában friss, gyakran élvezetes. Széchenyiről, Kossuthról szövege a szerző meghatottságát is éreztetni tudja, a gazdaságtörténeti részekben azonban egy kicsit nehézkes. Ennek alighanem az az oka, hogy az epikus előadásnak Horváth Mihály, Szekfü Gyula stb. munkáiban olyan klasszikus hagyományai vannak, amilyenekkel a gazdaságtörténeti szakirodalom még nem rendelkezik.

Varga János munkája alkalmas arra, hogy a nemzeti gondolkodást jótékonyan formálja. Ez nagy szó; szeretnők hinni, hogy így lesz, mert nagy szükség van rá. A hazai közvélemény történeti képét még mindig erősen áthatják, a fellengző, mitologikus, Jókai-félművészes elemek. Egy példa — nem is a rosszabbak, nem is a veszedelmesek közül — megmagyarázza, mire gondolunk. Gábor Áron csinált néhány ágyút; Lahner György és Lukács Sándor seregeket látott el fölszereléssel — a közönség mégis csak a székely hős nevét ismeri. Persze valóban hős volt, és eszünk ágában sincs csorbítani

hírét, érdemét, mint ahogy, természetesen, Varga János sem hallgatja el Lahner és Lukács Sándor fontosabb alakja mellett Gábor Áronét; de az igazság az arányérzéklet is megköveteli. Beteg az a köztudat, mely csak a csillogón kap s ábrándosan hevül; a reformkor úgyis olyan szép, olyan romantikus volt, évadja pátosznak s tettnek: nyugodtan nézhetjük romantika nélkül.

III.

Szemben a Világos előtti korrall, amelyet a lassú, de szüntelen emelkedés, a haladás erőinek fokozatos gyarapodása jellemez, a rákövetkező hetven év (1849–1905; írta Szabad György és Hanák Péter) nem bővelkedik lelkesítő, visszaemlékezésre csábító eseményekben. Róla szólva alapelv, nem nélkülözhető szempont, ami az egykorúakat is foglalkoztatta már: ha egy nemzet külső erőszak, önkény hatására esik ki önfejlődése ritmusából, duplán fizet az elmaradásért; gazdasági, társadalmi fejlődése bonyolultabb, szövevényesebb lesz, mint lenne egyébként.

Önállóságunk hiánya Világos után éppúgy tehetetlenség, mint determináló mozzanat is: 1867-ig közvetlen kiváltó okként, a kiegyezéstől pedig előzményként magyarázza a fejlődés irányát s legfőbb ellentmondásait. Mindenekelőtt azt, ami a század második felét gyökeresen különbözteti meg az előző fél századtól: míg nemzetiség és haladás 1849-ig, kisebb-nagyobb összeütközések árán, viszonyos kölcsönösséggel, testvérekként támogatják egymást, később nem; hol nyíltan, hol burkolatlan, folyamatosan szembekerülnek egymással, nem békülhetnek ki többé, csak egy újabb forradalomban.

Erős hatással van e változás az irodalomra is. Egyszer tévedésekre bírja, mulasztásra, könnyelműsége ösztönzi, másszor válságok, csalódások fejében józanítja ki álmaiból; fejlődését lépten-nyomon korlátozni, akadályozni igyekszik. Ellentmondásaiból az irodalom kompromisszumokkal szabadul: változni, alakot cserélni kényszerül, 48 előtti romantikus folytonosságát azonban így is őrzi még jó ideig. S ez törvényszerű; a világosi bukás hiába teremt tabula rasa-t, a hagyományok ereje, a kor atmoszférája, az egykorúak érzésvilága és ízlése nem változik oly hirtelen, hogy másképp is lehetne.

1849 vége, az új évtized eleje: közélet, politika és irodalom csak apránként ébrednek lehetőségeikre s a teendőre. Hol önmagukban keresik az erőt, hol külső tényezőkben, idegen példákban; van aki a forradalmi tegnap, a népügy és szabadság jegyében tervezi a jövőt, mások esélveiket s az erőviszonyokat méregetik: a politikában alkudozással, a művészetben törekvések, irányzatok kibékítésével készülnek új időkre. Tervek,

remények születnek, ködfátyolként oszlanak hitek és illúziók; csüggedt apátia és forró lelkesedés váltogatják egymást; a felfrissülő nemzeti öntudattal versengve terebélyesedik a nacionalizmus. Találó észrevétel, Vajda megfigyelése: „megtámadott nemzetiségünk kétségbeesett féltésében annyira belebújtunk magyarságunk földalatti bástyaiba, cifra szűrünket úgy a fejünkre húzzuk, hogy az ember alig látszik ki — a magyartól”. Időközben pedig, mialatt az irodalom jelesei, szinte kivétel nélkül, őszinte hittel s rendületlenül próbálják szolgálni a lehetetlen célt: az egységes nemzetiség ügyét, a nemzeti eszmébe takarózó, táboron belül is marakodó nemesi politika pozícióit szilárdítja, a többség, a nép ügye pedig hátra marad: a könnyörtelen fejlődés erővonalai hamarosan összefutnak a szükségszerű, de történelmileg irreális kiegészítésben.

Aztán minden úgy történik, ahogyan kellett: semmi nem úgy, ahogyan indulni látszott. Mindenki csalódik valamelyest, főképp Deák és elvtársai, politikusok és írók egyaránt. Fokozódnak az ellentétek, mind a politikában és közéletben, mind az irodalomban: új célok tűnnek föl, friss törekvések kapnak erőt. A szemre magabiztos, ám sebzett lelkű s apáit lenéző új nemzedék kiábrándultságához, majd a megújulást hozó; a hagyományokat nyíltan s bátran tagadó harmadik generáció lázadásához az utolsó századnegyed s a századvég talni pompája, a társadalmi és nemzeti elmaradás szolgálatául: a hivatalból stabilnak, ragyogónak mondott jövő pusztá delibáb: a közélet önteltsége silányúságot, a nemzeti egység görögötüze, politikában is, művészetben is, robbanni kész nemzetiségi- és osztályellentéteket, a faji-nemzeti eszme sovén irigységét és otromba önzését, a fennhíjázó erő erőtlenségét takar. Bár a fejlődés ritmusa imponáló, nem egy tekintetben európai színvonalú, nő a százados elmaradottság: terjed a népnymor, soha nem látott méreteket; bár megéjtő varázsu a gyarapodás, kivált Budapesten, a vidék általában szegény marad: nemcsak a falu kerül közelebb a városhoz, mélyül a szakadék is köztük; bár fényes elképzelések, káprázatos tervek születnek a magyar impérium erősítésére, soha nem oly győnye a status quo, mint éppen ez időben. Egy író mondja Apácaival, de kérdezhetné a kor névtelenje is: „Szeretném tudni, honnét van nálunk annyi kegyetlen úr, család és hűtlen szolga... papok bábalakjai (...) farkasok, bérencék... megvásárolható bírák, Bileám követő ügyvédek... erőszakosságok... a nép közt annyi panasz (...), hogy egyszóval mondjam, annyi rosszul kormányzott közügy?!”

Minden eddiginél hívebb, alaposan, korszerűen igazolt választ most kapunk a régi

miért-re. Szabad György és Hanák Péter (kettejük között a választóvonal 1890) a komplex magyarázathoz folyamodnak. A gazdasági struktúra, az alap változásait állítják vizsgálódásaik középpontjába: a fejlődés főirányát így mutatják be gondos, tárgyias érveléssel: a társadalomrajz egyrészt, másrészt a politikai történet ezzel fut párhuzamosan s szolgál magyarázatul a történelmi út szakaszaira.

A hetvenéves fejlődés politikatörténeti szempontból különül ketté. Cezúra a kiegyezés. Gazdaságtörténetileg viszont egységes; 1867 nem tereli új irányba a termelőerők fejlődését, csak előrelendíti azon a pályán, „amelyre a jobbágyrendszert felszámoló, a tőkés viszonyokat uralkodóvá tevő forradalom ereje vitte” (II:98). Érthető, logikus eljárás. A gazdaságtörténet, mivel az alap lassú változásait kutatja, joggal osztja a fejlődést bőven mért egységekre. A társadalmi struktúra ugyancsak lassú változásai így, a széles történeti háttér keretében kerülnek megnyugtató, újszerű megvilágításba, a politikai történet főirányai szintén. Öröndetes, régen várt haladás ez a korábbi állapotokhoz képest: tanúsítja, hogy történettudományunk, megszabadulva a dogmatikus idők eltúlzott eseménytörténeti hangoltságától s a priori koncepcióitól, egzakt anyagyszerűsége, igazságainak sokoldalú, tételes bizonyítására törekszik.

Innen, a komplex magyarázathoz következik, hogy Szabad György és Hanák Péter keztől váltanak valóra. Szólnak a nagyközönséghez, oszlatják a nemzeti önszemlélet részeit egykorú művekben fogant, részint újabb keletű téveszméit: rendet, világosságot teremtenek a múltban; másrészt jó szolgálatot tesznek a történettudománynak: összefoglalják az utóbbi évek kutatásait és műhelyvitáit (lévén szaktörténészek, koruk kiváló ismerői, nem egyszer saját munkájuk nyomán).

Teljesítményük közelről érinti az irodalomtörténetírást, kiváltképp három tekintetben: a korszakolásban, társadalom- és eszmetörténeti szempontból s módszer dolgában a jellemzés, a történelmi rajz terén. Míg az utóbbiakra némi hiánvosság figyelmeztet, az előbbire nem; itt a határozottság, a történeti cezúrák adott megválasztása ösztönöz körültekintésre — a magunk portáján.

Irodalomszempontú módszereket, modern rendszerezési elvet kereső tudományunk egvre inkább azt a felfogást teszi magáévá, amelyik határozottan kimondja: tárgyunk kínálta anvagszerűsége kell törekednünk a szintézisben; a polgári korszak periodizációs elveitől (mechanikus kronológiai, szociológiai, irodalmi önelvűségekre építő stb.) ugyanúgy óvakodnunk kell, mint attól, hogy a történettudomány méltán s joggal megvont cezúráit mechanikusan ültessük át az iro-

lomtörténetbe. Amaz súlyos elvi hibákra, antimarxista koncepciókra vezetne, ez a formális megoldás pedig bajokat okozna inkább, mintsem hasznot hozna.

Igaz, elvben elfogadni, helyeselni valamit mindig könnyebb, mint valóra váltani. Ha nem így volna, tán nem lennének paradox helyzetben. Rendszerezésünk: a hat kötet korszakolási alapelve ugyanis nem egységes; nemcsak a régi magyar rész (az 1—2. kötet) van ellentmondásban a többiekkel, bizonytalanság: rendszerezési, korszakolási szempont-keveredés tapasztalható a 3—6. kötetben külön-külön, így a negyedikben is. Ebben például kétféle periodizációs elvvel találkozunk. A felső határpont (1905) még közmegegyezésnek örvendő, nem bolygatott cezúra az irodalomtörténetírásban, a történettudományban viszont csak mozzanata a fejlődésnek: a gazdasági-társadalmi válság mélypontját jelöli. Az alsó határpont (1849) ennek ellenkezőjére vall: elfogadottnak látszó cezúra a történettudományban, az irodalomtörténetben azonban, mióta új szempontok merültek fel, kevésbé az: jogosságához, célszerűségéhez most már legalábbis kételyek férnek.

Utoljára Klaniczay Tibor foglalkozott e problémával s tette kérdéssé 1849-et mint irodalomtörténeti korfordulót (*Marxizmus és irodalomtudomány*. Bp. 1964. 56—65.). Fejtegetése, meggyőző érvei ismereteseek, nemkülönben azok a művek, amelyekre, saját kutatásai mellett, koncepcióját építi. Ha szembesítjük felfogását a 4. kötettel, az összevetésből az derül ki, hogy rendszerezésünkben éppen a nyitány és fordulópont: 1849 értelmezésében rejlik lényegi ellentmondás. Oka az, hogy Világost bár korszakkezdő cezúrául fogadjuk el, anyagkezelésünk néhány szempontjával, kivált a népies-nemzeti fejlődés értelmezésével (4. köt. 47—79), ha közvetve is, tagadjuk, s a romantikus hagyomány továbbélése, az irodalmi folyamat folytonossága mellett törünk lándzsát, vagyis lényegében azt a koncepciót fogadjuk el, ami a feljebb idézett tanulmánygyűjteményben olvasható.

Ha újabb vitákban tisztáznánk a periodizáció vitás kérdéseit, mindenképp 1849 ügyét, alighanem a Klaniczay képviselte párhuzamos korszakolási elvhez s annak ide vágó értelmezéséhez jutnánk el tételes formában, anvagszerűen is. Ebben a felfogásban a 4. kötet anyagának első részét (ezt mondjuk most a nemzeti-polgárosult irodalom kibontakozásának) nem Világostól számítanánk, hanem korábbról: az átváltást a klasszicizmus végső hanyatlásának időszakára, 1820 és 1830 közé helyeznénk, az innen ívelő kort pedig új névvel illetnénk: romantikusnak mondanánk s komplexen értelmezett művelődéstörténeti egységnek tekintenénk.

Persze, e felfogás következetes érvényesítése felső korszakhatárunkat is módosítaná. Ily megfontolásból kíván figyelmet az a jelenség, hogy baráti megbeszéléseken s műhelyvitáinkban máris fellejtjük: helyes-e külön korszakként tárgyalni a kiegyezés utáni évtizedet (a nemzeti-polgárosult irodalom differenciálódásának első szakaszát); ha nem, úgy hová tartozzék e tíz év: az előző korhoz-e vagy inkább a következőhöz. Válasszal, egyben korszakolási megoldással itt is a Klaniczay javasolta párhuzamos-ölelkező periodizációs elv szolgálhatna. Ha az átváltást ez úttal sem értelmeznénk mechanikusan, egyetlen évszámhoz, évtized elejéhez (vagy végéhez) kötve, úgy a romantika korát számíthatnánk a hetvenes évek végéig, a következő kort pedig, beleértve Arany Lászlóék, Asbóth Jánosék nemzedékét, a hetvenes évek elejétől. Elsősorban oly megfontolásból, hogy ez a nemzedék a romantikus genezisű népiességet, a népies-nemzeti koncepciót már továbbfejlesztve s korszerűsíteni igyekszik modern, a romantika világán erősen túlmutató írói eszközökkel, így a fiatal Arany; másrészt bírálni, tagadni is, magas elvi szinten, mint Asbóth. Mégpedig ott, ahol az irodalmi folyamat alakulásában ez a legfőbb: életérzés, ízlés, írói módszer tekintetében. (Közéleti-társadalomtörténeti párhuzammal a történeti kutatás szolgál; ld. II:94.) — Csak annyit még e szerte ágazó s nem ily futólagos említést, hanem tűzetes, elmélyült vitákat kívánó problémakörökről: más kérdés, hogy a kutatások — a tudományos fejlődés adott szakaszában mire vállalkozhattunk, milyen megoldásokra voltunk felkészülve, s megint más az, hogy realizált lehetőségünkkel, eredményünkkel, szükségességüket is figyelembe véve, elégedettek lehetünk-e.

Másodjára, mint szó volt róla, a történeti szintézis társadalom- és eszmétörténeti részeit vonják magukra s kötik le az irodalomtörténész figyelmét; ezekről vár munkájához segítséget és ösztönzést, főképp ha rendszerezéssel járó, korokat átfogó témák foglalkoztatják. Rendszerezésre, értékelésre törekedve a folyamat egészét kell szem előtt tartania, tudva jól, hogy egy-egy irodalmi irányzat mögött mindig meghatározott osztály (csoport, réteg, csoportosulás) áll, minthogy irodalmi irányzat nincs, el sem képzelhető egy olyan társadalmi háttér nélkül, amelyik nemcsak az ideológiában s társadalompolitikailag tartozik többé-kevésbé együvé, hanem kulturális igényekben, műveltségi szintjében — alkalmasint irodalmi ízlés-, érdeklődésében is.

Erről az oldaláról nézve a történeti szintézist, némi hiányérzet, bizonyos elégedetlenség támadhat bennünk. Vagy önvád inkább? Hiszen a hajdani osztályok, rétegek és csoportok életformájának, magatartásának,

gondolkodásmódjának, műveltségének felderítése és értékelése ha tartozik is a történettudományra, foglalkozni vele az irodalomtörténetnek is kötelessége. Azaz csak lenne inkább. Nálunk sem jobb a helyzet, ha ugyan nem rosszabb, mint történész barátainknál; néhány fejezetétől eltekintve, mint amilyenek Németh G. Béláé, kézikönyvünk is ezt tanúsítja. — Az egykorú irányadó eszmék bemutatása és értékelése hasonló felismerésekre vezet. Eötvös, Kemény, Szalay, Csengery és mások neve hiába fordul elő a szintézisben gyakran, ideológiájuk, eszmrendszerük nem részeseül olyan figyelemben, amint ez kívánatos lenne: amennyire a közgondolkodás, a nemzeti önszemlélet és történetfelfogás alakulására elhatároló befolyást gyakorolt. Vajon meghozza-e a jövő a kiegyenlítődést? Rajtunk is múlik. Egyes témakörök: nemesi-értelmiségi, megyei-nemesi életforma stb. feldolgozásában, valamint az eszmétörténeti kutatásokban szak-történészek s irodalmárok közös akcióira, aktív, tervszerű összefogására is gondolni lehet. Lehet? — Kellene is!

A harmadik mozzanat: korrajz és jellemzés, más szóval az egyéniség helye és bemutatása a történelmi folyamat dialektikájában. — Mintha az előbbiek hasonló jelenséggel állnánk szemközt. Egyéniség és kora: a kettő között gyakran támad potenciális feszültség a feldolgozás során; hogy a korrajzban és jellemzésben épp ez állítja kemény próba elé a szerzőt, folyamatosan tapasztaljuk a magunk területén. Nos, e potenciális feszültség visszafogó, fékező ereje érezhető a történeti szintézis főbb szereplőinek bemutatásában; olyan jellemzésükkel, ami karakterüket, emberségüket is felvillantáná, vagy nem vagy csak elvétve találkozunk. Meglehet, kellő indoka van ennek: ha épp így lendült is olyan túlzásokba a polgári történettudomány, amire szükséges volt a visszahatás, a helyes arányok kialakítása — történetírás művészi oldalának kidomborítása, ebben a tekintetben is, több gondot s figyelmet érdemelne a mostaninál.

Nem mellőzhető szempont persze a terjedelem. Kis híján kétszáz lap: ennyi teret kaptak a szerzők. A legfőbb tudnivalókat azonban így is arányos, szilárd kompozícióban adják elő. Kivált Hanák Péter. Külön öröm, a könyv jótékony, tudatformáló hatását ez is növelheti, hogy a szóban forgó részek (1849—1905; II: 5—216.) stílusa egyváltéban lendületes, nem ritkán szuggesztív erejű, sodró hatású, csak a szükségképp zsúfolt gazdaságtörténeti szakaszokban szürkül egy kissé.

IV.

Az 1905-től napjainkig, mintegy hatvan esztendő átfogó időszak történetének tárgya-

lása (II. kötet 216–542), amely négy nagy egységre, korszakot bemutató fejezetre tagolódik, viszonylag nagyobb terjedelmet kapott a korábbi századok történetéhez képest. A feladat azonban, amivel e fejezetek írói megbíróknak (1905–1918; írta Hanák Péter, 1918–1919; Siklós András, 1919–1945; Berend T. Iván és Ránki György, 1945-től napjainkig; Lackó Miklós), indokolja ezt a megkülönböztető „aránytalanságot”. Hiszen a kétkötetes mű szerzőinek az a közös törekvése, hogy az eseménytörténet, a gazdaságtörténet és a politikai küzdelmek története (beleértve a szellemi mozgalmakat is) hármas fundamentumára építsék fel — azok belső összefüggéseit, kölcsönhatásait is megmutatva — a nemzeti történelem egységes folyamatát, továbbá, hogy a magyar társadalom fejlődését-alakulását az európai történelem folyamatának szemszögéből is feltérképezzék, a huszadik század történetírásában egész sor új kérdés-komplexum részletesebb kifejtését igényli.

E fél évszázad történelme tragikus és felemelő eseményekben egyaránt gazdag; világháborúk és a nép magáratlálását kifejező forradalmak az útjelző karói. A dualizmus válságából kilábolni nem tudó, soknemzetiségű ország a társadalomfejlődés súlyos torzulásait, mint felfakadó sebeket hordozza politikai arculatán. Belső, demokratikus erőinek gyengesége, megosztottsága következtében csak a Monarchia felbomlásába torkolló világháborús megrázkódtatások teremtik meg az önálló nemzeti lét és a demokratikus átalakulás lehetőségét. Az agrárkérdés gyökeres megoldása és a munkásosztály társadalmi törekvései azonban már csak a polgári demokratikus forradalom vívmányait is megvalósító, de azt meghaladó, szocialista forradalomban nyerhetnek megoldást. Így jön létre 1918, majd 1919 forradalmi korszaka. Ám a kedvezőtlen európai helyzet az ellenforradalom felülkerekedését segíti elő; a proletárforradalom letiprását a belső demokratikus erőket guzsbakító, s a környező államokkal szemben irrendenta politikát folytató, negyedszázados ellenforradalmi rendszer követi. Szociális demagógia, kommunista-ellenesség, magasra felszított nacionalizmus, antiszemitizmus, — téveszmék és hamis illúziók is szétzilálják, megbontják a demokratikus átalakulás lehetséges tábort. Csak az újabb háborús megrázkódtatás, a fasizmus világméretű szétzúzása teszi ismét lehetővé a magyar nép másodszori nekigyürkőzését, hogy demokratikus berendezkedést, majd szocialista társadalmi rendjét felépítse.

Az itt vázolt történelemfelfogásból — mely a huszadik századot tárgyaló fejezetek egységes vezérgondolata —, három alapvető következtetést, elrendező elvet vonhatunk

le az irodalomtörténetírás számára. Elsőnek: hogy a sajátos magyar társadalomfejlődés, amely igazi (klasszikus értelemben vett) polgári demokratikus átalakulást, politikai berendezkedést sohasem hozott létre — illetve amikor az létrejött (1918-ban és 1945-ben), a nemzetközi körülmények és a munkástömegek döntő részvétele következtében, hamarosan azon túllendülő, szocialista irányba haladó népi forradalommal fejlődött át, modern polgári irodalmunk olyan, a szocialista fejlődést is vállaló gyors radikalizálódásának adja meg a kulcsát, mint az 1918/19-es vagy 1945/48-as esztendők haladó irodalmának proletárforradalomba torkolló fejlődésűje.

Másodiknak: hogy a történettudomány és az irodalomtörténetírás huszadik századi korszak-beosztása — bár az egyik a történeti, politikai sorsfordulókat, a másik az irodalom immanens fejlődését követi —, az 1905-ös cezurától eltekintve, teljesen azonos határvonalakat állíthat fel. Némely eltérés legfeljebb az egyes korszakokon belül megvont kisebb szakaszhatárok esetében mutatkozik. Az 1905-ös korszakhatár is, amely történeti szempontból valóban indokolatlan lenne, — hiszen a Monarchia széthullását előkészítő történelmi folyamat belső mozgásában a dualizmus válságának mélypontját jelzi csupán ez az évszám —, az irodalomtörténetben a történetírás századfordulót bemutató elemzése szerint is, lényegi változást kifejező határkö. Ekkortájt alakulnak ki, sokasodnak meg és kezdenek szerveződni az irodalomban — és általában a szellemi életben — a demokratikus átalakulás küzdelmét vállaló erők. S irodalmi jelentőségén túl, ennek történeti-politikai súlya is óriási, hiszen — miként Hanák Péter megállapítja — „a magyar demokrácia megosztott táboraik egysége, forradalmi hangja nem a politikában, hanem a szellemi élet forrongásában szólalt meg.” (II: 230).

És harmadiknak: az előbb jelzett politikai szerepet vállalva megnövekedik irodalmunk hatósugara. A jobb utáni vágyat, a változtatás igényét gyakran az irodalom fogalmazza meg a legélesebben. Közélszámába ment, hogy nálunk az irodalom sokszor előtte járt, elébe munkált a politikának, de ennek konkrét kimutatását, és magyarázatát — legalábbis a huszadik századra vonatkozóan — ez a történelemfelfogás adja meg számunkra.

A legtöbb közvetlen tanulságot Hanák Péter 1905–1918 történetét tárgyaló kitűnő fejezetéről nyújtja az irodalomtörténetírásnak. (II: 216–279.) Az 1905–1906-os válság rajzában a darabont-kormány és a „nemzeti ellenállás” értékeléséhez adott új szempontjaival, a nacionalizmus és társadalmi haladás éles szembenállásának a köz-

vélemény előtti lelepleződése következményeinek felmérésével, s méginkább a századeleji polgárosodási törekvések, valamint a munkásmozgalom előretörésének és kudarcainak reális bemutatásával a bontakozó új irodalmi törekvések talaját is pontosabban rajzolhatjuk meg. Jól hasznosítható eredménye továbbá az úgynevezett „középosztály” összetételének, rétegződésének és eszmevilágának gondos feltérképezése.

Még közvetlenebb tanulsággal szolgál a magyar polgári radikalizmus kialakulásának és ideológiájának értékelő bemutatásával, amelynek során igazságos képet fest Jászi Oszkáról, s a korábbi lebecsülő, majd alakját túlbecsülő állásfoglalásokkal szemben — melyekre az utóbbi évek történetírása és irodalomtörténete egyaránt szolgálhat példaként —, fellépésének valódi jelentőségét határozza meg. Ugyancsak sikeres — és az e témáról írt korábbi munkáknál gazdagabban árnyalt — a szociáldemokrata mozgalom elméleti nézeteit és politikai vonalát kialakító tényezők számbavétele, s belső ellenzékének rajza. Talán csak Kunfi Zsigmond portréja hiányzik e tárgykörben; munkássága Jászihoz hasonlóan, sokoldalú értékelést érdemelt volna.

Külön ki kell emelnünk a század első évtizedének szellemi összképét felrajzoló, a korszak irodalmát, zenei életét, színházi viszonyait, képzőművészetét és sajtóját a történelmi folyamat egészebe beágyazó, kiválóan megoldott fejezet-részt. És ezen belül is az Ady Endréről nagy beleéléssel készített politikai arcképet; a *Nyugat*-mozgalomról, valamint a *Népszaváról* adott korszerű értéktételeket. Hozzájárul az általa festett történelmi tabló szuggesztív hatásához, hogy Hanák Péter az érkező próza magas színvonalán írta meg fejezetét; stílusa gazdag a képszerű kifejezésekben, a lényegyet találóan meghatározó jelzőkben, s így szövegének gondolati sodrásán túlmenően erőteljes stílusával is magával ragadja olvasóit.

Az 1918-öszen kirobbanó polgári demokratikus forradalom eseményeit, az osztályharc és a pártok közötti küzdelmek bonyolult összetett valóságát, s e küzdelmek legfontosabb állomásait nagyon jól rajzolja meg Siklós András s egyben részletes elemző képet ad a magyar forradalom és a nemzetközi helyzet összefüggéseiről. Szakítva a korábbi feldolgozások olyan módszerével, amely az őszirózsás forradalmat többnyire csak a Tanácsköztársaságot előkészítő periódusként tárgyalja, fejezetében a Károlyi-kormány politikáját a régóta vajdudó magyar demokratikus átalakulás sajátos, történelmileg megkésett, de önálló koncepciójú hordozójaként vizsgálja. Legfeljebb Károlyi Mihály politikai arculatának többoldáról megvilágított rajzát hiánypótolhatjuk itt — olyanféle tömör kisport-

rét, mint aminőt az előző fejezetben Jászi Oszkáról olvashattunk —, továbbá a kulturális élet azon legfontosabb jelenségeinek legalább a megemléstését, amelyek a haladó erők nagyarányú előretörését mutatják a politikai változások következményeként a művészet, s az irodalom területén, mint például a legjelesebb magyar írókat tömörítő Vörösmarty Akadémia megalakulása 1918 decemberében.

Ugyancsak sokoldalú elemzéssel vázolja fel az 1919-es proletárforradalom vérontás nélküli létrejöttének történelmi összetevőit, ami lehetővé tette, hogy a Tanácsköztársaság mint össznépi forradalom győzedelmeskedjék. Nagy gondnal méri fel a tanácskormány politikai és gazdasági intézkedéseit s azok hatását a forradalom tömegbázisának kiszélesedése vagy beszűkülése szempontjából. Nemcsak az elkövetett hibákat, de azok objektív és szubjektív okait is igyekszik kimutatni. Hasonló alaposággal követi végig a Tanácsköztársaság honvédő háborúját, s mutatja meg a kedvezőtlen nemzetközi helyzet okozta elbukás körülményeit. A Monarchia felbomlása a Duna-völgyi nacionalizmusok ellentéteinek megoldását is napirendre tűzte, s a győztes antanthatalmak diktálta pillanatnyi történelmi helyzet a nemzeti burzsoá államok kialakulásának, illetve megerősödésének kedvezett, a környező népek proletariátusának és parasztságának internacionalista összefogása, a Lenin által körvonalazott szocialista típusú államalakulás helyett.

Körültekintő elemzéseivel Siklós András az 1918/19-es forradalmak valóságos, a korábbi jobb- vagy baloldali torzításoktól megtisztított történetét tárja eléünk (II: 281—359), aminek elfogadtatásához szolid, csak a tények és történelmi folyamatok bemutatására szorítkozó tömör stílusa is hozzájárul. Eredményeit nagy haszonnal tudják alkalmazni a korszakkal foglalkozó tudományágak művelői, így a forradalmak irodalmának, s az egyes írói magatartások kialakulásának beható vizsgálatánál is.

E megállapításunk akkor is helyénvaló, ha szóvá tesszük, hogy e korszak eszmétörténete, ideológiai vonulata — különösen a korábbi fejezethez képest — háttérbe szorul a politikai és eseménytörténet mellett, — és ezzel összefüggésben, hogy a Tanácsköztársaság kulturális intézkedéseit, eredményeit összefogó rész túlságosan szűkre szabott. Nemcsak az a hiányérzetünk támad itt, hogy a fejezet keveset mutat be a proletárforradalom kulturális eredményeiből, az irodalomban például jóformán csak a Tanácsköztársaság melletti megnyilatkozások említésére szorítkozik, s itt is — nyilván a korlátozott terjedelem miatt — meglehetősen szűk példatárat állít össze. (Így az írói

direktórium tagjai közül csupán Babits Mihályt említi meg, holott ha mellette Osvát., Móricz, Balázs Béla, Kassák, Komját, Révész Béla és Lukács György neve is szerepelne, a különböző haladó irányzatok összefogását is jelezhetné ezzel az irodalmi élet irányító szervében.) Ugyancsak hiányzik az írók, művészek alkotómunkájának feltételeit biztosító intézkedések megemlézése, a haladó tudósoknak az egyetemek átszervezése során egyetemi katedrához juttatását fontos pozitív tényként elismerő télmondat, a sajtóval kapcsolatos rendelkezések ismertetése és indoklása. De szükséges lenne a kulturális élet olyan elvi jelentőségű tényeire is kitérni, mint például a Ma körül támadt, irodalmi formában megnyilvánuló politikai csatározás, vagy más oldalról, mint az eszmei tisztázatlanságból fakadó, túlzóan radikális — szektás — nézetek felbukkanása egyes irodalmi, művészeti megnyilatkozások során; s melyekkel szemben a Tanácsköztársaság hivatalos művelődéspolitikája ma is helyesnek elismerhető álláspontot alakított ki.

A két világháború közötti korszakot elemző százoldalas fejezetben (II: 361—463) a gazdaságtörténet és az ellenforradalmi rendszer belső hullámzásait, átváltásait is jól bemutató politikai történet dominál. Ebben a vonatkozásban Berend T. Iván és Ránki György — az irodalomtörténetírásban is jól alkalmazható — több figyelemre méltó eredményt ért el, így az ellenforradalmi rendszer egészének mint a sajátos magyar fasizmus rendszerének meggyőző bemutatása; a trianoni békeszerződésnek a nemzetközi körülmények összefüggésében bemutatott reális értékelése (bár itt a Trianon által az ország életének létrehozott gazdasági változásokról részletesebb képet igényelnénk); és a „keresztény kurzus” fasizsta jellegű ideológiájának és egyes rétegekre gyakorolt tömeghatásának megrajzolása. Hasonlóan eredményes a magyarországi belpolitikai helyzet felvázolásában viszonylag liberálisabb és a nyílt, totális fasizsta diktatúra közötti átmeneteknek a nemzetközi helyzettel összefüggő bemutatása.

Hiányos azonban a korszak magyar társadalmának összetettebb, belső rétegződését megfelelően részletező ábrázolása; az ország kulturális viszonyainak elemzőbb rajza; a haladó művészi törekvések, szellemi irányzatok, áramlatok egymáshoz is viszonyított, behatóbb vizsgálata. A polgári humanista magatartást őrző Nyugat generáció és a forradalmi szocialista írók rövid felsorolása mellett alig esik szó a Nyugat második generációjának útkereső indulásairól, a Kassák köré csoportosuló avantgard irányzatról, amely pedig egyideig erős hatással bírt a munkásosztály bizonyos köreiben is, és túl sommásan rajzolja meg a „népies

írók” csoportjának ellentmondásos politikai arculatát. A fejezetben kevés szó esik az illegálisba kényszerített kommunista párt ideológiai munkásságáról, holott ha például az időnként legális formában megjelenő, a párt eszmévilágát publicisztikai és szépirodalmi művekben terjesztő irodalmi folyóiratok szerepét beillesztené az általános kulturális képbe, részben e hiányosságot is felszámolhatná. Hasonló módon hiányolható, hogy a fejezet nem támaszkodik eléggé a magyar antifasiszta irodalom és publicisztika jelentékeny megnyilatkozásaira; ezek beépítésével a fasizmus elleni politikai küzdelem ábrázolása kiterjedtebb, sokoldalúbb lehetett volna.

Más természetű hiányérzetünk támad a korszakot lezáró részben: az 1944. október 15. körüli és utáni helyzet rövid vizsgálata itt nem ad kellő magyarázatot az „utolsó csatlós” problémájára, nevezetesen arra, miért maradt sikertelen nemcsak Horthyék kiugrási kísérlete, de a demokratikus erőket (mondhatnánk: a még megmaradt demokratikus erőket) tömörítő Magyar Front fegyveres harcának, ellenállásának a megszervezése is.

A felszabadulás utáni esztendőket tulajdonképpen csak a fordulat évéig kapnak — bár itt is kissé a politikai történetre leszűkített — elemzést (II: 465—542); a szocialista átalakulás folyamatának bemutatása vázlatos marad. Érthető, hogy az alapvető társadalmi fejlődésrajz itt háttérbe szorítja a kulturális előrehaladást, hiszen még fontos politikai momentumok alaposabb kifejtésére sem jut tér, az új, mindinkább szocialistává növekedő irodalom kialakulása azonban így túlságosan egysíkúnak, ellentmondásoktól mentesnek tűnik.

Persze e fejezet írója, Lackó Miklós küzdött meg a legnehezebb feladattal, ő támaszkodhatott a legkevésbé egyes részletkérdéseket jól feldolgozó előmunkákra. Igaztalan lenne például a személyi kultusz létrejöttének mélyrehatóbb, összetettebb vizsgálatát tőle számonkérni, pedig egy ilyen alapos elemző munka nélkül nehezen tudjuk a revizionizmus gyors térhódítását, s így irodalmunk 1953—1956 közötti, belsőleg is ellentmondásos, más-más indítékú és indulatú, de objektív eredményében nagyrészt egy irányú fejlődésvonalatát a maga teljes bonyolultságában ábrázolni. Különösen az 1956-os ellenforradalmi lázadás létrejöttének hazai és méginkább nemzetközi körülményei sokoldalú feltárását hiányoljuk e fejezetben. De nem árt itt a magunk ezzel kapcsolatos feladataira is rámutatnunk — s erre Lackó Miklós elemzése hívja fel a figyelmet —: az irodalmi élet ismeretes ideológiai eltorzulásának, a magának mind nagyobb

politikai szerepet követelő irodalmi tudat létrejöttének okait kutatva, a személyi kultusz következményei és az általános belpolitikai helyzet elemzése mellett eddig nem figyeltünk eléggé a sajátos magyar fejlődés olyan momentumaira, mint a nacionalizmus ideológiájának évszázados torzító hatása, s más szempontból, mint a polgári fejlődésért folytatott küzdelem során az irodalomnak nálunk kialakult jelentékeny politikai szerepe.

A *Magyarország története* huszadik századot bemutató négy nagy fejezete, miként a kétkötetes mű egésze is, történelemírásunk utóbbi években elért eredményeinek sikeres összefoglalása, s a még megoldandó problémák feltérképezése is egyben. Érthető, ha a napjainkhoz közelítő fejezetek egyes részletei adatokban még hiányosabbak, belpolitikai vagy nemzetközi folyamatok leírásában vázlatosabbak, ám itt is tagadhatatlan a fő kérdésekben elvi eligazítást nyújtó lezártság és a sokoldalú elemzésre törekvő szándék. (Hasonló nehézségekkel kellett megküzdenie irodalomtörténetírásunknak is az irodalomtörténeti Kézikönyv VI. kötete során egyes máig átvélő életpályák megrajzolásánál s különösen felszabadulás utáni irodalmunk fejlődésvonalaival áttekintésénél.)

*

Összefoglalólag azt mondhatjuk, hogy a főszerkesztő előszavában vázolt feladatokat nem lehetett és nem is lehet egycsapásra megoldani. A fő ok nem abban keresendő, hogy az új magyar történet szerzői népszerű-

sítő céllal írták meg fejezeteiket, hiszen ez az előadási mód különösen megköveteli a világos elveket, a következtetések logikus levonását és a félreérthetetlen fogalmazást; az új szintézisben fellelhető hiányszágok oka sokkal inkább abban áll, hogy az elvi viták — ha egyes témakörökben elcsendesedtek is — még nem értek véget, a részletkutatások nem tudták lépést tartani az elméleti síkon fellépő igényekkel, s a szerzők a már kialakult eredményeket sem tudták mindig maradéktalanul érvényre juttatni. Bizonyos mértékig gátolta az új eszmék következetes kifejtését az a körülmény is, hogy az új történeti szintézis 10 szerző munkájából összegeződött egészszé, akik képzettség és tapasztalat, problémák iránti érzékenység és logikai erő, rendszerező képesség és írói készség tekintetében szükségszerűen nem állhattak azonos színvonalon; ha a gondos szerkesztői munka biztosíthatta is az egész mű világos gondolatmenetét, az egyes fejezetek közötti színvonalbeli különbségeket éppúgy nem tüntethette el teljesen, mint ahogyan nem pótolhatta a hiányzó részletkutatásokat sem. A kiadvány azonban még így is nyereség és biztató ígérlet, hogy a most tervbe vett nagy tíz kötetes szintézisben a marxista szempontok következetes tisztasággal érvényesülnek, s vele egyidőre nyugvópontra jut a magyar történet marxista összefoglalásának ügye.

Tarnai Andor — Lukácsy Sándor —
Somogyi Sándor — József Farkas

VÖRÖSMARTY MIHÁLY LEVELEZÉSE

1 — 2. köt. Sajtó alá rendezte: Brisits Frigyes. Bp. 1965. Akadémiai K. 481; 499.

Az volna a szokásos, illő és természetes, hogy bevezetőben méltassuk e munka megjelenésének irodalomtudományi jelentőségét. De, gondolom, senkit sem kell meggyőzőnöm arról, hogy Vörösmarty *teljes* levelezésének kiadásával egy további szégyenletes fehér-folt tűnt el a szövegkiadásunk térképéről, és hogy a Vörösmarty-kutatás, de általában az egész reformkor irodalomtörténetének kutatása számára olyan segédeszközt kaptunk, melynek hasznát egyelőre felmérni sem tudjuk. (És ez egyaránt vonatkozik a szövegekre és a jegyzetekben feltárt anyagra.) Hasonlóképpen nem térek ki e levelezés történetére, tartalmára, Vörösmarty mint levélíró és levelezőtársai jellemzésére, mindezt megtette — a kritikai kiadás sajátos profilján, feladatán túl is lépve — a sajtó alá rendező Brisits Frigyes egy kitűnő monográfiát nyújtó bevezetőjében... Annyit azonban mégis el kell mondani, hogy a két kötet 396 levelet közöl az 1816 vége és 1855. szept. 20-a közti idő-

ből (ebből 199 Vörösmartyé), köztük 31 az eddig sehol nem közölték száma, ez utóbbiak közül 6 a Vörösmartyé. Föltétlenül helyes megoldás, hogy a missilis levél funkcióját betöltő episztolák is helyet kaptak a kötetben (átmeneti korszakban vagyunk!), talán csak a 14. és 15. sz. levél felvétele adhat vitára okot. A kötet Függeléke még további 13 levelet ad, ezek fontosak, nagy dokumentum-értékkel bírnak, de mégse valók a kötetbe: nem Vörösmarty írta őket, mégcsak nem is hozzá írták.

Hatalmas szám a 396 levél, pedig alig valamivel kevesebb lehet a megsemmisített, elkallódott vagy lappangó levelek száma. Ezzel kapcsolatban hadd jegyezzük meg, hogy a legnagyobb írók levelezésének kritikai kiadásában helyes feltüntetni — esetleg egy külön jegyzékben — a bizonyosan megvolt levelek adatait is (magam a szöveg utalásai-ból legalább negyvenre tudtam következtetni), továbbá hogy még az itt mutatottnál